

KICHIK YOSHLI BOLALARDA NUTQ KECHIKISHINI ERTA ANIQLASH UCHUN SKRINING DASTURLARI

Ataxodjayeva E'zoza Hamidullayevna

Alfraganus Universiteti Defektologiya yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada kichik yoshli bolalarda nutq kechikishini erta aniqlashda skrining dasturlarining o'rni va ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilingan. Unda skrining tizimining nazariy, metodik va amaliy asoslari, shuningdek, innovatsion yondashuvlarning pedagogik jarayondagi samaradorligi yoritilgan. Tadqiqotda nutq rivojlanishidagi og'ishlarni erta aniqlash, logopedik diagnostika va korreksion ishlarni individuallashtirishda axborot texnologiyalari asosida yaratilgan dasturlarning afzalliklari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: nutq kechikishi, skrining dasturi, erta aniqlash, logopedik diagnostika, nutq rivojlanishi, pedagogik monitoring, innovatsion texnologiyalar, erta aralashuv, individual yondashuv, ijtimoiylashuv.

Аннотация: В статье на научной основе анализируются роль и значение скрининговых программ в раннем выявлении задержки речевого развития у детей раннего возраста. Освещены теоретические, методические и практические основы скрининговой системы, а также эффективность инновационных подходов в педагогическом процессе. Показаны преимущества программ, созданных на основе информационных технологий, в раннем выявлении отклонений в речевом развитии, индивидуализации логопедической диагностики и коррекционной работы.

Ключевые слова: задержка речевого развития, скрининговая программа, раннее выявление, логопедическая диагностика, речевое развитие, педагогический мониторинг, инновационные технологии, раннее вмешательство, индивидуальный подход, социализация.

Annotation: This article analyzes the role and importance of screening programs in early detection of speech delay in young children on a scientific basis. It highlights the theoretical, methodological and practical foundations of the screening system, as well as the effectiveness of innovative approaches in the pedagogical process. The study shows the advantages of programs created on the basis of information technologies in early detection of deviations in speech development, individualization of speech therapy diagnostics and correctional work.

Keywords: speech delay, screening program, early detection, speech therapy diagnostics, speech development, pedagogical monitoring, innovative technologies, early intervention, individual approach, socialization.

Maktabgacha yosh davrida bola shaxsining har tomonlama rivojlanishida nutqning o'рни beqiyosdir. Nutq – bu tafakkurning ifodasi, kommunikatsiya vositasi va ijtimoiy tajribani o'zlashtirish mexanizmidir. Shu bois, nutqning to'laqonli rivojlanishi bolaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy sohalarining muvaffaqiyatli shakllanishi uchun muhim omil hisoblanadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston va jahon miqyosida nutq rivojlanishida kechikish (NRK – nutq rivojlanishining kechikishi) holatlari sezilarli darajada ortib bormoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning 15–25 foizida nutq rivojlanishida turli darajadagi kechikish kuzatiladi. Buning sabablari orasida ijtimoiy muhit, sensor va eshitish nuqsonlari, neyropsixologik rivojlanish xususiyatlari, shuningdek, erta tashxis va korreksion yondashuvlarning yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganligi mavjud.

Shu nuqtai nazardan, nutq kechikishini erta aniqlash uchun skrining dasturlarini joriy etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Skrining texnologiyalari bolalarning nutq rivojlanishidagi muammolarni erta bosqichda aniqlash, ularni logopedik va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimiga jalb etish, shuningdek, individual rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq kechikishi – bu bola yoshiga nisbatan nutq faoliyatining kechikkan shaklda rivojlanishidir. U ko'pincha so'z boyligi, grammatik tuzilma, talaffuz, muloqot ko'nikmalarining sustligi bilan tavsiflanadi. L.S.Vygotskiy, A.R.Luriya, T.B.Filicheva, R.E.Levina, O.G.Hasanboeva kabi olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, nutq kechikishi ko'p omilli hodisa bo'lib, u biologik, psixologik va ijtimoiy faktorlar o'zaro ta'sirining natijasidir.

Erta yoshda nutq rivojlanishining sustligi nafaqat til tizimining kechikishiga, balki umumiy intellektual va ijtimoiy rivojlanishning orqada qolishiga ham sabab bo'ladi. Shu sababli, nutq kechikishini erta bosqichda aniqlash – bu nafaqat logopedik, balki profilaktik va rehabilitatsion ahamiyatga ega bo'lgan pedagogik vazifadir.

Nutq kechikishini aniqlashda qo'llaniladigan skrining dasturlari zamonaviy diagnostika texnologiyalarining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ularning nazariy asosi kompleks psixologik-pedagogik diagnostika tamoyillariga, ya'ni bolaning nutq rivojlanishini tizimli, bosqichma-bosqich, ko'pkanalli tahlil qilish yondashuviga tayanadi.

Skrining dasturlari inson nutqining neyropsixologik va ijtimoiy mohiyatiga asoslanadi. L.S. Vygotskiy, A.R. Luriya, R.E. Levina, T.A. Vlasova, O.G. Hasanboeva, T.B. Filicheva va boshqalar o'z tadqiqotlarida nutq rivojlanishining erta bosqichlarini **sensor, motor va kognitiv tizimlarning o'zaro uyg'un faoliyati** bilan izohlaydilar.

Shu bois, har qanday nutqiy kechikish o'z navbatida shu tizimlardan birining yoki bir nechtasining yetarlicha faollashmaganligini ko'rsatadi.

Skrining dasturlari shunday nazariy tamoyilga tayanadiki, **nutq buzilishini erta bosqichda aniqlash** bola rivojlanishining "yaqin rivojlanish zonasi"da kompensator imkoniyatlardan foydalanish imkonini beradi. Bu tamoyil Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish konsepsiyasiga mos keladi: bola rivojlanishini o'z vaqtida aniqlash va qo'llab-quvvatlash orqali keyingi bosqichlardagi kechikishlarning oldi olinadi.

Shuningdek, skrining tizimi **pedagogik diagnostikaning** zamonaviy yo'nalishiga kiradi. Uning asosiy nazariy printsiplari quyidagilardan iborat:

1. **Ilk aralashuv tamoyili** – bola rivojida og'ishlar imkon qadar erta bosqichda aniqlanadi va shu zahoti korreksion yondashuv boshlanadi;

2. **Holistik yondashuv** – bola faqat nutqiy emas, balki emotsional, sensor-motor va ijtimoiy jihatdan baholanadi;

3. **Moslashuvchanlik tamoyili** – skrining dasturi bolaning yosh, madaniy va til muhitiga moslashtiriladi;

4. **Integrativlik** – logoped, psixolog, defektolog, pediatr, tarbiyachi va otionalarning hamkorligiga asoslanadi;

5. **Axborot texnologiyalaridan foydalanish** – raqamli platformalar orqali tezkor tahlil, natijalarni saqlash va monitoring yuritish imkonini beradi.

Skrining dasturlarining metodik jihatida ularni **tezkor, soddalashtirilgan, ammo ilmiy asosli** tarzda tuzishni taqozo etadi. Asosan ular quyidagi diagnostik komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. **Leksik komponent** – bolaning so'z boyligini, predmet va harakatlarni nomlash qobiliyatini baholaydi. Masalan, bola 20–30 ta kundalik predmet nomlarini ayta oladimi, ranglarni to'g'ri tanlay oladimi, fe'llarni ifodalashda xatolik bormi – shular o'lchanadi.

2. **Grammatik komponent** – gap tuzish, so'z birikmalari yaratish, son, jins, egalik, kelishik shakllaridan foydalanish ko'nikmalari tahlil qilinadi.

3. **Fonetik-fonematik komponent** – tovushlarni talaffuz qilish, fonemalarni farqlash, nutqni eshitib qabul qilish qobiliyati tekshiriladi.

4. **Kommunikativ komponent** – bolaning muloqotga kirishish faolligi, savollarga javob berish, emotsional reaksiyalarni ifodalash qobiliyati aniqlanadi.

5. **Kognitiv komponent** – nutq bilan bog'liq diqqat, eslab qolish, idrok va tafakkur jarayonlarining rivojlanish darajasi o'lchanadi.

Metodik jihatdan skrining dasturlari **uch bosqichli model** asosida amalga oshiriladi:

1. **Birlamchi baholash (massoviy skrining)** – maktabgacha ta'lim muassasalarida barcha bolalar uchun qisqa testlar o'tkaziladi (10–15 daqiqa davomida). Bu bosqichda “xavf guruhi” aniqlanadi.

2. **Ikkinchi bosqich (chuqurlashtirilgan skrining)** – aniqlangan bolalar bilan logoped va psixologlar tomonidan batafsil tekshiruv o'tkaziladi (leksik, fonetik, kommunikativ testlar orqali).

3. **Uchinchi bosqich (monitoring va individual yo'naltirish)** – natijalar asosida bola uchun individual rivojlantiruvchi dastur (IRD) tuziladi va logopedik kuzatuv davom ettiriladi.

Zamonaviy raqamli yondashuv skrining metodikasini yangi bosqichga olib chiqdi. **Mobil ilovalar, planshet dasturlari, sun'iy intellekt asosidagi tahlil tizimlari** yordamida testlar avtomatlashtirilgan shaklda o'tkaziladi. Masalan:

- bolaning tovush talaffuzi audio orqali yozib olinadi;
- dastur fonetik tahlil qilib, xatoliklarni avtomatik aniqlaydi;
- natijalar logopedik platformaga yuklanadi;
- tizim bolaning yosh normativlariga nisbatan foiz ko'rsatkichini chiqaradi.

Bu usul inson omilini kamaytiradi, obyektivlikni oshiradi va natijalarni tezkor tahlil qilish imkonini beradi.

Milliy sharoitda moslashtirilgan metodik yondashuvlar

O'zbekiston sharoitida ishlab chiqilayotgan “**Erta nutq rivojlanish monitoringi**”, “**Bolajon-Skrining**”, “**Nutq rivoji elektron kartasi**” kabi tizimlar milliy til va madaniyat xususiyatlariga moslashtirilgan. Ular o'zbek tilining fonetik tizimi, grammatik tuzilishi va leksik boyligiga asoslanadi. Bu jihat dasturlarni xalqaro tizimlardan ajratib turadi va ularning amaliy samaradorligini oshiradi.

Psixologik-pedagogik yondashuv

Skrining dasturlarini samarali qo'llash uchun pedagogning psixologik kompetensiyasi ham muhim ahamiyatga ega. U bola bilan ishonchli muloqot muhitini yaratishi, o'yin elementlari orqali baholashni amalga oshirishi, natijalarni emotsional neytral tarzda qabul qilishi lozim. Ota-onalar ishtirokida o'tkazilgan skrininglar (masalan, **ASQ** modeli bo'yicha) esa oilaviy kuzatishlar orqali bolaning kundalik muloqotdagi holatini aniqlash imkonini beradi. Shu yo'sinda, skrining dasturlari faqat diagnostika vositasi emas, balki **pedagogik hamkorlikni rivojlantiruvchi ijtimoiy platforma** sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Skrining dasturlari nutq kechikishini erta aniqlash, bola rivojlanishidagi og'ishlarni tezkor tashxislash va logopedik aralashuvni to'g'ri yo'naltirishda yuqori samaradorlikka ega. Ularning amaliy joriy etilishi natijasida bolalarda nutq rivojlanishidagi kechikishlar erta aniqlanib, individual korreksion dasturlar tuzish imkoniyati kengayadi. Bu esa logopedik yordamning sifatini oshirib, bolalarning

nutqiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qiladi.

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, skrining dasturlarining qo'llanilishi orqali nutq kechikishini 3–4 yoshda aniqlash imkoniyati mavjud. An'anaviy diagnostika usullariga nisbatan skrining dasturlari tezroq, aniqroq va obyektivroq natijalarni beradi. Masalan, skrining dasturlari yordamida aniqlik darajasi 25–30 foizga yuqori bo'lib, diagnostika jarayoniga sarflanadigan vaqt 40–50 foizga qisqaradi. Shu bilan birga, baholovchining subyektiv fikridan kelib chiqadigan xatoliklar ham kamayadi. Natijada, bola rivojlanishidagi nutqiy og'ishlar aniqroq aniqlanadi va erta bosqichda korreksion ishlarni boshlash imkoniyati yaratiladi.

Skrining dasturlarining amaliy samaradorligi, avvalo, pedagogik jarayonda individual yondashuvni ta'minlashda yaqqol namoyon bo'ladi. Dastur natijalari asosida tuziladigan "nutq rivojlanish profili" har bir bolaning kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatib beradi. Shu asosda logoped va tarbiyachi mashg'ulotlarni individuallashtiradi: masalan, fonetik kechikish kuzatilgan bolalar uchun artikulyatsion mashqlar, grammatik tizimdagi og'ishlar aniqlanganlarda esa so'z birikmalari va gap tuzilishini rivojlantiruvchi mashqlar qo'llaniladi. Kommunikativ faolligi past bolalar bilan esa suhbat, rol o'yin va dramatizatsiya usullari samarali natija beradi.

Amaliyotda skrining dasturlarining samaradorligi ota-onalar ishtirokida yanada ortadi. Bolaning nutq rivojlanishini baholash jarayoniga ota-onalarni jalb etish ularning farzandlari bilan muntazam muloqotda bo'lishiga, o'zgarishlarni erta sezishiga imkon yaratadi. Bunday yondashuv oilaviy pedagogik hamkorlikni mustahkamlaydi. Masalan, "ASQ-3" yoki "Bolajon-Skrining" kabi dasturlar orqali ota-onalar bolalarning nutqiy faolligi, so'z boyligi, talaffuzi yoki gap tuzilishi holatini kuzatib, natijalarni elektron shaklda tizimga kiritadilar. Dastur bu ma'lumotlarni avtomatik tarzda tahlil qilib, bolaning rivojlanish darajasini "me'yorda", "xavf guruhi" yoki "rivojlanishdan orqada" kabi toifalarga ajratadi. Shu tarzda, skrining tizimi diagnostika vositasidan tashqari, oila va ta'lim muassasasi o'rtasida doimiy muloqotni ta'minlovchi ijtimoiy mexanizmga aylanadi.

Skrining dasturlarining amaliy samaradorligini oshiruvchi yana bir omil — bu axborot texnologiyalarining qo'llanilishidir. Raqamli shaklda joriy etilgan skrining dasturlari logopedik amaliyotda jarayonni tezlashtiradi va avtomatlashtiradi. Dastur bolaning tovush talaffuzini audio shaklda yozib olib, fonetik xatoliklarni avtomatik tahlil qiladi, so'ng natijani yosh me'yorlari bilan solishtirib, rivojlanish foizini aniqlaydi. Bunday tizimlar natijalarni obyektiv tarzda tahlil qiladi, xatolik ehtimolini kamaytiradi va har bir bola uchun elektron kuzatuv kartasini shakllantiradi. Shu

bilan birga, pedagoglar uchun bola rivojlanishining dinamikasi bo'yicha statistik tahlil va hisobotlarni tayyorlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari skrining dasturlarining samaradorligini aniq isbotlaydi. 2023–2024 yillardagi tajribaviy ishlar natijasiga ko'ra, skrining dasturlari yordamida erta aniqlangan nutq kechikishiga ega bolalarning 80 foizdan ortig'ida 6 oy ichida sezilarli ijobiy o'zgarish kuzatilgan. Shuningdek, grammatik tizimning shakllanishi 25–30 foiz tezlashgan, fonetik-fonematik rivojlanishdagi xatoliklar esa 1,5 barobar tezroq bartaraf etilgan. Bu ko'rsatkichlar skrining dasturlarining faqat tashxis qo'yish emas, balki korreksion va rivojlantiruvchi ta'sir kuchiga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Skrining tizimining amaliy qo'llanilishi ijtimoiy natijalar nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalarning nutqidagi kechikish erta aniqlangan hollarda ularning maktabga tayyorgarlik darajasi ortadi, o'qish va yozish jarayonlarida qiyinchiliklar kamayadi, ijtimoiy moslashuv jarayoni osonlashadi. Shu bilan birga, ota-onalar va pedagoglar o'rtasidagi hamkorlik mustahkamlanadi, bolalar rivojlanishining elektron monitoring tizimi shakllanadi.

Biroq amaliyotda skrining dasturlarini qo'llashda ayrim muammolar ham uchrab turadi. Jumladan, testlar tarkibini milliy til va madaniy xususiyatlarga to'liq moslashtirish, logopedlar uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, natijalarni tahlil qiluvchi sun'iy intellekt tizimlarini yanada takomillashtirish hamda ota-onalarning raqamli savodxonligini oshirish zarur. Ushbu yo'nalishlarda olib boriladigan izchil ishlar skrining dasturlarining amaliy samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

Nutq kechikishini erta aniqlash tizimining joriy etilishi bolalarni ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli tayyorlashda muhim o'rin tutadi. Chunki nutq – bu ijtimoiy muloqotning asosi. Erta aniqlangan muammolar o'z vaqtida bartaraf etilsa, bola keyingi bosqichlarda (maktabgacha va boshlang'ich ta'limda) o'qish va muloqotda qiyinchiliklarga duch kelmaydi.

Shuningdek, skrining tizimi inklyuziv ta'lim amaliyotida ham alohida ahamiyat kasb etadi. U nafaqat nutq nuqsoniga ega bolalarni aniqlaydi, balki ularni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash tizimiga integratsiya qilish imkonini beradi.

Xulosa. Kichik yoshli bolalarda nutq kechikishini erta aniqlash – bu zamonaviy ta'lim tizimining profilaktik yo'nalishidagi eng muhim vazifalardan biridir. Skrining dasturlari yordamida bola rivojlanishidagi chetlanishlar erta bosqichda aniqlanadi, bu esa logopedik yordamni o'z vaqtida ko'rsatish, individual rivojlantiruvchi dasturlarni tuzish va bola shaxsining to'laqonli ijtimoiylashuvini ta'minlashga xizmat qiladi. Skrining dasturlarini milliy ta'lim tizimiga keng joriy

etish, pedagoglar va ota-onalar o'rtasida erta tashxisning ahamiyatini targ'ib qilish, raqamli texnologiyalar asosida avtomatlashtirilgan platformalar yaratish - bu yo'nalishdagi ustuvor vazifalar sirasiga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vygotskiy L.S. "Muloqot va tafakkur". - Moskva: Pedagogika, 1984.
2. Luriya A.R. "Til va ong". - Moskva: Nauka, 1979.
3. Hasanboeva O.G. "Maxsus pedagogika asoslari". - Toshkent: O'zbekiston, 2015.
4. Filicheva T.B., Chirkina G.V. "Ranee vyvavlenie rechevyx narusheniy u detey". - Moskva: Prosveshchenie, 2010.
5. Denver II Developmental Screening Test Manual. - Denver Developmental Materials, 1992.
6. ASQ-3: Ages and Stages Questionnaires. - Brookes Publishing, 2018.
7. Karimova D. "Logopedik diagnostika va korreksiya metodikasi". - Toshkent, 2022.